NORVEGR

BIND I

FREM TIL 1400

2011 © H. ASCHEHOUG & CO. (W. NYGAARD), OSLO
www.aschehoug.no
2. opplag

Grafisk formgiving av omslag, materie og kassett:
SNØHETTA DESIGN

Omslag, illustrasjon og tittelfont:
PER SPOOK

Bokhale:
PER SPOOK

Forlagsredaktør:
STEIN-MORTEN OMRE

Fagredaktør:
HANS JACOB ORNING

Bilderedaktør:
TONE SVINNINGEN

Illustrasjoner og overskriftsfont, s. 10-11, 36-37, 112-113, 224-225:
PER SPOOK

Tegninger, s. 17, 27, 40, 55, 66, 72, 87, 98, 102, 128-129, 156, 199:
DAG FROGNES

Kart og slektstavler, s. 18, 43, 53, 69, 84, 104, 125, 155, 159, 227, 236, 257:
GERD ENG KIELLAND/KART&GRAFIKK

Sats:
LABOREMUS AS

Satt med:
CHRONICLE
PF DIN TEXT PRO

Repro:
LØVAAS LITO AS

Trykk:
07 GRUPPEN A.S, OSLO

Innbinding:
BOKBINDERIET JOHNSEN AS, SKIEN

Papir:
MUNKEN POLAR ROUGH 100G 1,4

Kassett er produsert av:
NEPTUN TECOFA AS

PRINTED IN NORWAY 2011

FORLAG OG FORFATTERE TAKKER
KONSULENTENE FOR VIKTIGE BIDRAG.
Bjørn Myhre, Frans-Arne Stylegar, Søren Diinhoff,
Kåre Lunden, Jon Vidar Sigurdsson, Erik Opsahl, Bernt Øyvind Thorvaldsen
og Ole Georg Moseng har gitt verdifulle innspill til dette bindet.

Forfatteren har mottatt støtte fra Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening.

ISBN: 978-82-03-23891-8
ISBN: 978-82-03-23677-8 *(komplett)*

Det må ikke kopieres fra denne boken i strid med
åndsverkloven eller avtaler om kopiering inngått
med KOPINOR, interesseorgan for rettighetshavere
til åndsverk.

NORVEGR

NORGES HISTORIE – BIND I
FREM TIL 1400

HANS JACOB ORNING
FAGREDAKTØR: HANS JACOB ORNING

HOVEDKONSULENTER:
TROND BERG ERIKSEN
PER EGIL HEGGE
ESPEN SØBYE

ASCHEHOUG

INNHOLD

NORVEGR – VEIEN MOT NORD 6

DEN TIDLIGSTE HISTORIEN 9000 F.KR.–500.E.KR. 10

JEGERE OG SANKERE 12
Is og vann former landskapet 12
Jegerne befolker landet 16

MENNESKENE BLIR BOFASTE 20
Den langsomme jordbruksrevolusjonen 20
Bronsealderen – bondens verden 25
Jernet, gården og høvdingen 29

TIDLIG MIDDELALDER 500–1000 36

GÅRDEN – SENTRUM I VERDEN 38
Gården blir til 38
Mindre gårder, bedre kår? 42
Gården i kosmos 45
Gården – typisk norsk? 51

HØVDINGENES MAKT – OG AVMAKT 54
Fri og ufri 56
Gjestebudets gleder og sorger 58
Tinget – der rett og makt møttes 62
En islending i Norge 65

SKANDINAVER I DEN STORE VERDEN 68
Rūs-problemet i øst 68
Mellom Muhammed og Karl den store
– Skandinavia i brennpunktet 71
Vikingenes varer 78
«Frels oss, o Gud, fra vikingenes herjinger» 80
Problemer – og nye løsninger 84
Vikingene – verre enn sitt rykte? 89

HØVDINGER I NÆRKAMP 92
En høvding gravlegges 92
Maktkonsentrasjon på vestlandskysten 94
Harald Hårfagre – fra Vestfold eller Vestlandet? 98
« ... med vingene dekket han hele landet»
– Å styre et rike 101
Å spre sin sæd – slektninger til nytte og besvær 105
Harald Hårfagres rikssamling – en episode? 107

HØYMIDDELALDER 1000–1350 112

SJØKONGENE GÅR I LAND 114
Europas nest mektigste rike går i oppløsning 114
Sverdmisjon 118
«Ansikt til ansikt skal ørner klores»
– konge mot stormenn 120
Kristningen – brudd og kontinuitet 123
Kongens makt – og avmakt 127

KIRKE OG KONGEDØMME FORENER KREFTER 134
«Den første europeiske revolusjon»
kommer til Norge 134
«... å tjene Ham er å herske» 140
Med skrift som våpen 142
Norge blir en stat? 144

BEHOVET FOR BESKYTTELSE 152
Syslemennene – mellom konge og bønder 152
Maktens sete 154
De avhengige – leilendingene 158
Den fjerne Gud og de nære hjelperne hans 162
I korsets tegn 166
Fridtjof den frøkne og drømmen om en
annen verden 168

EN ÅPEN VERDEN 172
I sine følelsers vold? 172
Kvinner egger til hevn 175
Den fleksible æren 178
Den åpne slekten 180
De bofaste og de reisende 184
Reise i tid og rom 190
Verden snudd på hodet 194

LENGER INN I DET EUROPEISKE KRAFTFELTET 196
Den uoppnåelige Ermengard fra Narbonne 196
Tristan kommer til Norge 198
Lodin Lepp – Norgesveldets diplomat 206
Byene 210
Tyskerne inntar Norge 214
Nordisk maktspill 217
1319 – et skjebneår? 220

SENMIDDELALDER 1350–1400 224

ET STORT, ØDE LANDSKAP 226
Den store manndauden 228
Gjentatte epidemier 231
Kamp om minkende utbytte 234
Ordet og skriften 240
«... kjærligheten er tynn dere imellom»
– voldelige telemarksbønder? 244
Kongens fravær – høvedsmannens nærvær 248
«Mektig frue og rett husbond» – dronning Margrete 251
Mot union 256

STIKKORDREGISTER 262

LITTERATURLISTE 266

BILDELISTE 272

NORVEGR – VEIEN MOT NORD

FORORD

Norvegr» er det første navnet som ble brukt om det området vi i dag kaller Norge. Ordet er norrønt og betyr «veien mot nord». Den nordnorske høvdingen Ottar seilte på slutten av 800-tallet langs Norvegr helt fra Hålogaland til Skiringssal nær Tønsberg, og derfra til England, der han fortalte om ferden sin. Ottar var ikke alene om å benytte seg av Nordveien; gjennom størstedelen av norgeshistorien har Norvegr knyttet mennesker i Norge sammen. Norvegr danner en av de virkelig lange linjer i norsk historie.

Samtidig var «Norvegr/Norge» et fellesskap som i lang tid føltes fjernt for folk flest sammenlignet med de lokale, regionale og universelle fellesskapene de var del av. I dette verket ønsker vi å vise hvordan ulike fellesskap gradvis og rykkvis ble innlemmet i det nasjonale fellesskapet «Norge» uten at de derved forsvant, og der heller ikke den nasjonale enheten dannet noen ensartet størrelse. Fellesskap forutsetter også at noen ikke får være med. Da Ottar første gang nevnte «nordmenn», var det i kontrast til samer og andre folkeslag på Nordkalotten. Samene fikk trolig sin identitet på samme vis som nordmenn – gjennom samhandling og avgrensning i forhold til andre grupper av mennesker. Slik blir de historiske fellesskapene aldri stillestående eller skarpt avgrenset. Dette betyr at historien om hvordan menneskene i Norge ble norske, danner en ramme rundt mange mindre historier, men også er ledd i en større, global historie.

Historien forandrer seg uavlatelig fordi vi alltid ser fortiden gjennom samtidens briller. Våre spor bakover i tid kan tolkes på mange ulike måter, og ny forskning gir ny og spennende kunnskap – derfor må historien stadig skrives på nytt. *Norvegr* er skrevet av en ny generasjon historikere, som har nye perspektiver på fortiden. Én forskjell er at vi i større grad vil konsentrere oss om såkalt «alminnelige mennesker» enn om de store heltene (og skurkene). I denne norgeshistorien får du møte vanlige folk – blant dem brushodet Torgils Skarde som midt på 1200-tallet skapte liv og røre i et gjestebud i Sogndal, omstreiferen Kristin Iversdatter fra Trondheim som endte sine dager på bålet i 1674, sognepresten Hannibal Hammer som sensommeren 1743 satt på Gran på Hadeland og skrev samvittighetsfullt svar på 43 spørsmål om sitt prestegjeld, fyrvokteren Cornelius Bergh og hans 25 barn som på 1850-tallet ble vitne til en revolusjon i fyrteknologi, og Kaya som var aktiv i kvinnebevegelsen på 1970-tallet. Deres konkrete erfaringer, deres daglige gjøremål, drømmer, visjoner, gleder, stridigheter og skuffelser kan gi innblikk i det norske folks historie. Disse menneskene var imidlertid ikke bare produkter av historien, men var som utallige andre med å forme historiens gang. Hvilke muligheter – og begrensninger – hadde menneskene til å utfolde seg i den kulturen de levde i? Kulturer kan betraktes som historisk særegne meningssystemer, men også som menneskeskapte produkter. Kunst, litteratur og musikk, omgangs-

former, hverdagsliv og festlige sammenkomster kan fortelle mye om menneskers liv.

Et annet hovedtema i dette verket er fortidens *annerledeshet*. Gjennom de siste par hundreår har menneskene i Norge opplevd at deres livsbetingelser har forandret seg radikalt. Denne omfattende og mangesidige moderniseringen er sammensatt og har rommet mange ulike prosjekter – og blindgater. Utviklingen mot dagens samfunn er blitt drevet frem av en mengde ulike forventninger til fremtiden, som ikke kan reduseres til et forutbestemt eller ensrettet utviklingsforløp. En hovedutfordring består i å forstå hva disse enorme forandringene har betydd for menneskenes livsvilkår og livsformer. Mennesker kan sees som vesener som søker mening, men der den konkrete mening de søker og ofte finner, er kulturelt bestemt. Det innebærer at vi må forsøke å nærme oss dem på deres egne premisser snarere enn å lete etter «røtter» eller «spirer» til det moderne Norge. Derfor er fenomener som ære, følelser, folks fysiske arbeid og drømmer om det gode liv viet større plass denne gang enn fremveksten av politiske institusjoner og økonomiske strukturer. Vi vil vise de betydelige forskjellene som skiller Torgils, Kristin og Cornelius fra dagens mennesker – uten å miste av syne det som er felles for mennesker til ulike tider.

For å få frem det sammensatte i den historiske utviklingen vil vi følge tre nivåer av menneskelige fellesskap opp gjennom tidene og diskutere hvordan de har endret seg underveis. Det første nivået er det lokale. Uansett hvor avansert teknologi og kommunikasjon blir, lever vi på konkrete steder. Dette preger oss som mennesker, og har alltid gjort det. Likevel har lokalsamfunnets rolle forandret seg gjennom tidene. Den historiske utviklingen har – med noen unntak – gått i retning av økt integrasjon og mindre selvberging på alle områder.

I den motsatte enden finner vi de universelle eller globale fellesskapene. I en viss forstand er det først i den moderne verden at menneskene har et globalt perspektiv, fordi sammenvevingen av stadig flere deler av verden er blitt så tett at hendelser på ett sted forplanter seg til andre steder i et økende tempo, i våre dager nesten umiddelbart. På den annen side var verden minst like global i middelalderen. Den hadde oppstått med Skapelsen og skulle gå til grunne på Dommedag. Denne historien var virkelig universell, ved at alle deltok i den, som troende eller ikke-troende, og ingen kunne unnslippe Guds dom. Hvor viktig dette universelle dramaet var, fremgår av den uhyre sterke posisjonen kirken klarte å opparbeide seg i middelalderen. Uten bruk av fysiske maktmidler klarte den å erverve langt mer jord og ansette mange ganger flere i sin tjeneste enn noen verdslig fyrste.

Det tredje nivået – mellomnivået – består av riker eller stater. I dag er dette den dominerende måten mennesker organiserer sine politiske fellesskap på, men for tusen år siden var dette nivået svært svakt sammenlignet med mindre sammenslutninger – som lokalsamfunn og byer, og med større

sammenslutninger – som imperier. Da kongeriker i løpet av middelalderen vokste seg sterkere i Europa, for så etter 1500 å bli den dominerende politiske organisasjonsformen, var dette noe av et unntak i verdenshistorisk målestokk (noe som varte helt frem til forrige århundre). Det er dette vi må holde fast ved: mellomnivåets underordnede betydning og utypiskhet gjennom størstedelen av historien og i mesteparten av verden. Ved å problematisere og diskutere disse ulike fellesskapene underveis i verket, vil vi bidra til å tydeliggjøre hvordan historiens gang ikke bare handler om statens fremvekst, men også om helt andre måter å organisere seg på – og tenke og føle på.

Når vi har kalt dette verket *Norvegr*, er det ikke fordi vi mener en norsk identitet eksisterte fra begynnelsen av. Hensikten er å fortelle om hva som har skjedd i det området som siden vikingtiden har hatt navnet Norge. Det vi forteller, er ikke den endelige eller den eneste historien som kan fortelles om menneskene i Norge. Det finnes mange historier å fortelle fra dette området, mange flere enn dem vi har fortalt. Vi har måttet velge hvilken historie og hvilke historier vi har ønsket å fortelle, til fortrengsel for andre historier. Men vi har gjort det i forvissning om at det motsatte – ikke å være åpne om at vi som historikere forteller én av mange mulige historier – kan være vel så autoritært.

Det finnes ikke noe nøytralt ståsted det går an å skrive historie fra. Det betyr ikke at alt er like relevant – eller vilkårlig, men at våre valg også sier noe om våre verdier. Når vi i dette verket vil fortelle mer om vanlige menn og kvinner enn om store menn, er det fordi vi mener at vi må ha øye for alle menneskene dersom vi skal forstå fortidens samfunn, mennesker og politikk. Og videre: Politikk handler om mer enn formelle organer og makt som utøves av store menn i lukkede rom. Alle mennesker er på sitt vis politiske aktører ved at de gjør sine valg og deltar i en offentlighet – lokal, regional, nasjonal eller global – der de forsøker å hevde sine interesser på best mulig måte, gjennom allianser, samarbeid og konflikt. Derfor vil vi fortelle mindre om «tradisjonell» politisk historie enn i tidligere norgeshistorier, og mer om hvordan vanlige mennesker opplevde sine omgivelser og forsøkte å skape et best mulig liv for seg selv og andre.

Historie handler også om de store sammenhengene. Hva ville vel ha vært poenget med å skrive og fortelle historie dersom den bare bestod av «just one damn thing after another», for å sitere en engelsk historiker. Men dersom man bare fokuserer på de store og tunge strukturene i samfunnet, fremstår historisk utvikling lett som en sammenhengende og uunngåelig prosess. Vi mener det ikke er noen motsetning mellom å se de store linjene i historien og å forstå de små og hverdagslige begivenhetene. Det er mennesker som driver historiens utvikling i ulike retninger, og ved å studere dem i deres daglige liv og virke kan vi få innblikk i det samfunnet de levde i, og i hvordan det forandret seg som følge av deres og andre

mer og mindre målrettede handlinger. Vi ønsker derfor å fortelle en sammenhengende historie, men en historie som også har og bør ha åpne felter, brudd og usikkerhetsmomenter.

Fordi dette verket er svært mye kortere enn forgjengerne, må vi foreta desto hardere avveininger omkring hva vi velger å skrive om – og å utelate. Det mest nærliggende ville kanskje vært å fokusere på overordnede trekk og velge vekk eksemplene og enkeltmenneskene, fordi de krever mye plass og ikke umiddelbart peker utover seg selv. Vi har valgt det motsatte: å beholde – og forsterke – eksemplene. Brushodet Torgils Skarde, omstreiferen Kristin Iversdatter, den samvittighetsfulle Hannibal Hammer og fyrvokteren Cornelius Bergh er ikke primært viktige som representanter verken for klasser, kjønn, tidsepoker eller mentaliteter. Vi mener de er viktige fordi man ved å lære mennesker som dem å kjenne i en viss detalj, kan få en dypere forståelse av fortidens mennesker og deres livsverden enn hvis vi hadde behandlet alt og alle likt. Vi tror på eksemplets makt, selv om også – ikke minst! – eksempler må begrunnes, innvendinger diskuteres og motargumenter løftes frem.

I middelalderen trodde mange det var mulig å forutsi hva som ville skje i fremtiden, dersom man hadde fullgod kunnskap om fortidens eksempler. Dagens historikere er mer beskjedne, og innser at de ikke engang kan gi fasiten på hva som *har* skjedd. Vår kunnskap om fortiden vil alltid være mangelfull, dels på grunn av mangelfulle kilder, dels fordi den bygger på tolkninger som nødvendigvis må inneholde elementer av usikkerhet og subjektivitet. Det vil aldri være mulig å forstå historien til bunns med vitenskapelige metoder, heldigvis. Fortidens mennesker er også gåtefulle, det er derfor vi tyr til fortellinger, historier, når vi forsøker å forstå dem. Men ved å interessere oss for hvordan mennesker har levd gjennom tidene, kan vi få en større forståelse av hva som kjennetegner vårt eget samfunn – og kanskje oss selv. Dermed kan vi lettere få øye på hvilke historiske prosesser vår egen hverdag i dag er en del av.

PER SPOOK

FØR
500 e.Kr.

DEN TIDLIGSTE HISTORIEN

Historie defineres gjerne som kunnskap om mennesker som levde i fortiden. De aller fleste av fortidens mennesker har ikke satt merker etter seg som vi kan finne i dag, men noen har gjort det, og det er disse sporene som må være våre veivisere bakover i historien. Historikerne har tradisjonelt beskjeftiget seg mest med skriftlige kilder, og derfor har vikingtiden fra rundt 750 e.Kr. oftest vært startpunkt for deres utforskning av norsk historie, mens perioden før det har vært definert som arkeologenes domene. Et slikt skille kan lett bli uheldig, for selv om bruk av skrift er en viktig milepæl i menneskenes historie, skjedde det mange store endringer før skriftens gjennombrudd.

Gjennom arkeologiske metoder og kilder er det mulig å få kunnskap om denne tidlige historien. Menneskene har gjennom årtusener forsøkt etter beste evne å dekke sine behov, men dette har skjedd på svært ulike måter. Endringer i materielle forhold fikk store konsekvenser for hvordan folk organiserte sine liv. Etter en lang periode, der tilgang på bytte styrte det meste av menneskenes tilværelse, inntraff tre store teknologiske nyvinninger som fikk omfattende følger for deres liv og virke: jordbruket, bronsen og jernet.

JEGERE OG SANKERE

9000 f.Kr.

4000 f.Kr.

DEN TIDLIGSTE HISTORIEN

Menneskene lever i fysiske omgivelser som setter rammer for deres utfoldelse. Av den grunn vil vår fremstilling begynne med naturforholdene i Norge. På den måten kan vi gi innblikk i hva som er konstant eller forandrer seg svært sakte i historien, sett i forhold til hva som endrer seg raskere. Deretter skal vi følge de første menneskene som kom til Norge og bosatte seg langs kysten fra rundt 9000 f.Kr. Disse få sidene vil dekke over halvparten av tiden det har bodd mennesker i landet. Frem til 3000-tallet f.Kr. levde de som jegere og sankere.

IS OG VANN FORMER LANDSKAPET

Landformene i Norge slik vi kjenner dem i dag er skapt av vann og kulde i hardt fjell. Det har imidlertid ikke alltid vært kaldt på den nordlige halvkule. I karbontiden (for ca. 343–290 millioner år siden) var Nord-Europa og det aller meste av dets nåværende havområder et stort, lavtliggende sumpland med subtropisk klima, der det fantes kjempetrær, enorme bregner og en mengde amfibier, reptiler og insekter. Over millioner av år bygde disse plantene og dyrene opp tykke lag av organisk materiale, som senere ble dekket av nye geologiske lag av sand og leire. Under dette presset og høye temperaturer fra jordens indre ble lagene omdannet til fossilt karbonholdig materiale som kull, olje og gass.

Klimaet holdt seg varmt og fuktig helt til for omkring 65 millioner år siden. I løpet av denne tiden hadde det utviklet seg dinosaurer og øgler, og mot slutten av perioden også moderne blomsterplanter, mens innslaget av pattedyr fremdeles var beskjedent. Trolig gjorde et gigantisk meteorittnedslag eller vulkanutbrudd at klimaet brått ble mye kaldere. Mange av livsformene som hadde preget denne verdenen, bukket under, blant andre dinosaurene og en rekke andre dyre- og planteslag vi i dag bare kjenner som fossiler.

Den norske landplaten var den gang nærmest flat. Men den beveget seg. Norskehavet åpnet seg da kontinentene fløt fra hverandre, og den landblokken som i dag utgjør Norge og Sverige ble presset høyt til værs, opp av havet, og stilt på skrå. Den massive landblokken var høyest i vest, mens fallet i øst var slakere. I dag finner vi dette planet igjen som viddelandskapene Hardangervidda og Finnmarksvidda. Men det meste av landskapet i Norge er ikke lenger flatt, og grunnen er at vannet tok til å forme det. Det skjedde på tre måter: som rennende vann i elver og bekker, som is i store breer og i små fjellsprekker, og som havets bølger mot kyst og strandsoner.

På den flate landblokken begynte elver og bekker å grave ut fordypninger. Etter hvert som elveleiene ble dypere, raste frostsprengt stein ned fra sidene

Landplaten var nærmest flat før vannet begynte å forme den for omtrent 50 millioner år siden. Denne flaten finner vi igjen som viddeområder og som et jevnt toppnivå når vi kommer opp på fjellene i mer kuperte landskap. Finnmarksvidda ligger mellom 300 og 500 moh. og dekker et areal på hele 22 000 kvadratkilometer. Bildet er fra Sennalandet.

og ble transportert av det rennende vannet i retning havet. Løpene til mange av de store dalsystemene i Norge er skapt av disse smeltevannselvene. Men selv store mengder rennende vann har begrenset erosjonskraft. De store, vide dalene og de dype fjordene er det bare store isbreer som kan forme. Vi regner med at det har vært 30–40 istider i Norge, avbrutt av mildere perioder. For rundt 20 000 år siden, da

den siste istiden begynte å nærme seg slutten, dekket isen store deler av Nord-Europa og var trolig to–tre kilometer på sitt tykkeste. Isen beveget seg nedover i de gamle dalsystemene som elvene hadde laget, og isens enorme slipekraft og transportevne utdypet og forstørret elvens landformer. Breene gravde med størst kraft i dalførene i vest, fordi det var her landblokken falt brattest. Etter hvert som innlandsisen smeltet, trengte havet inn i de dypeste dalene, som ble til fjordlandskap. Det var i slike vide, isskapte daler og langs buktende fjorder inn i landet at de fleste menneskene senere bosatte seg. I de store høydeforskjellene mellom hoveddalene der isen grov seg dypt, og de høyereliggende sidedalene med mindre ismengder, oppstod det fossefall, som ble avgjørende for hvor de største norske industrisamfunnene langt senere vokste frem.

For det tredje kunne vannet bearbeide landskapet som bølger. Gjennom isskuringen ble kystlinjen langsomt revet opp og omskapt til et kupert terreng med en skjærgård av holmer og øyer. Skjærgården brøt bølgene fra storhavet og skapte smulere sjø. I motsetning til de fleste andre kystland i vår del av verden, der en ubeskyttet kyst og store tidevannsstrømmer gjorde at folk ofte måtte opp i de store elvemunningene for å finne havner og steder å bosette seg, fikk Norge en skjermet innerled langs det aller meste av kysten. Ved denne lange strandlinjen kunne folk etablere fangstplasser og bosettinger, og hadde lett tilgang til ressursene i havet. Menneskene som kom til å bo langs den norske kysten lærte seg tidlig å ferdes på havet. Landet var en vei mot nord, sa sjøreisende som kom langveisfra – Norvegr.

Fra omkring 13 000 f.Kr. smeltet den store innlandsisen hurtig, og frem mot 8000 f.Kr. var det store variasjoner i temperatur, slik at isen vekselvis trakk seg tilbake og utvidet seg. Store morener av steiner, grus, sand og leire om hverandre lå som enorme lag av løsmasser foran brefronten. Etter den siste kuldeperioden mellom 9000 og 8000 f.Kr. ble disse løsmassene liggende igjen som morenerygger da isen trakk seg tilbake. Den største er Raet, som går fra Finland og Sverige til Østfold, før den krysser Oslofjorden ved Jeløya. Herfra følger den grovt sett kystlinjen helt nord til Kolahalvøya, men her er sporene mindre markerte. Lignende morenerygger ble avsatt også andre steder i landet.

Ut av den smeltende isen fosset det store vannmengder, som spylte morenemassene foran breen ut over større områder. Mye av løsmassene ble avsatt i havet. Etter hvert som den store innlandsisen smeltet bort, lettet det enorme trykket på landblokken, og landet begynte å heve seg. Dermed ble mye av denne tidligere havbunnen liggende som tørt land, særlig omkring nåværende Oslofjorden, Trondheimsfjorden, Jæren og Lista. Dette skulle senere bli noen av de beste jordbruksområdene i landet. Mye av løsmassene som ble spylt ut i havet ved elvemunningene, kom etter landhevingen til å ligge tørt og dannet flate sandsletter eller deltaer, gjerne innerst i fjordarmene. På

Breer følger tyngdekraften og graver mest nede i dalene. Slik forstørrer og utdyper de dalsystemene som de gamle elvene hadde dannet. Resultatet av breenes virksomhet var store høydeforskjeller mellom sidedaler og hoveddaler. Briksdalsbreen ligger på nordsiden av Jostedalsbreen. Her ser vi brefallet ned mot Oldedalen i Stryn kommune.

disse deltaslettene kunne det drives jordbruk, og på 1800- og 1900-tallet utviklet det seg lokale tettsteder på mange slike steder.

JEGERNE BEFOLKER LANDET

De første menneskene kom trolig til Sørvestlandet over Norskerenna, som i dag er en fordypning i havbunnen utenfor norskekysten fra Oslofjorden forbi Stavanger opp mot Stad, men som under siste istid var et lite havstykke som skilte Norge fra resten av Europa, store deler av Nordsjøen og Skagerrak var da tørrlagt. Kanskje frøs Norskerenna til om vinteren, slik at menneskene kunne gå over til det norske fastlandet, eller de kan ha tatt seg over med båter sommerstid. I begynnelsen var avstanden over Norskerenna bare fem til ti kilometer, men etter som den store isen smeltet, steg havnivået, og Nordsjøen ble gradvis fylt med vann.

Isen tinte først i kystområdene, som ble de første beboelige stedene i Norge. På Rennesøy utenfor Stavanger er de første spor etter mennesker funnet rundt 9000 f.Kr. Men samtidig som havet steg, hevet landet seg. Landhevingen var ikke så stor på Vestlandet, der iskappen hadde vært ganske tynn. Funnet fra Rennesøy ligger omtrent 15 meter over dagens havnivå. På Østlandet hadde derimot iskappen vært flere hundre meter tykk, og landhevingen ble formidabel, åtte–ni meter hvert århundre. Landskapet forandret seg radikalt på kort tid. Rundt 8000 f.Kr. dannet mesteparten av dagens Østfold en skjærgård med øyer og grunt vann. Høgnipen, som i dag ligger 191 meter over havet nord for Sarpsborg, var den gang en av mange øyer i denne skjærgården. Her er det funnet spor etter en fangstplass i strandsonen, der menneskene bodde i skinntelt. Oppholdet var imidlertid kortvarig, for plassen ble raskt liggende for høyt etter hvert som landet hevet seg. På gården Pauler tre kilometer inne i landet fra bunnen av Larviksfjorden er det nylig gjort et enda eldre funn. Rundt 9000 f.Kr. kom det folk roende i skinnbåter til denne lune viken og slo opp teltene sine langs stranden, som i dag er 127 meter over havnivå. De fanget fisk og sel i sjøen, jaktet på dyr innover i landet og samlet planter, bær og egg. I det fjerne kunne de skimte den massive breveggen fra den store innlandsisen som var i ferd med å smelte.

Tiden fra 7000 til 4000 f.Kr. regnes som eldre steinalder. I denne perioden ble klimaet stadig varmere. En grunn til det var at Den engelske kanalen åpnet seg, og sørget for at Golfstrømmen fikk større virkning langs vestlandskysten enn tidligere. Det var et rikt område menneskene sørfra kom til. Skogen bredte seg med varmekjære eike- og løvtrær, og store pattedyr som elg, hjort, rådyr og villsvin supplerte reinen som jaktmål. I løpet av disse tusenårene ble hele den norske kysten tatt i besittelse. Funnene av bosteder er ikke like tette overalt, men det skyldes trolig at vi ikke har funnet spor etter mennesker, ikke

Slik kan livet ha sett ut på Pauler, den nylig oppdagede fangstplassen inne i landet fra Larvik. Arkeologene har funnet spor etter telt og ildsteder, samt stein, tre, bein og skinn som folk har bearbeidet. Funn av pilspisser vitner om jakt. Alt organisk materiale er gått i oppløsning, men langs kysten vet vi at menneskene også drev utstrakt fiske.

SKIPSHELLEREN VED BOLSTADFJORDEN

Undersøkelser av huler og hellere fra steinalderen gir et unikt innblikk i hvordan steinaldermennesker levde, for her er restene etter menneskenes mat og redskaper bevart langt bedre enn på de åpne boplassene. Skipshelleren ligger ved Bolstadfjorden i Vaksdal kommune mellom Bergen og Voss. Inne i denne digre helleren, med en takhøyde på 30 meter, fant arkeologene et tykt kulturlag med spor etter bosetning over en lang periode, helt tilbake til 4000-tallet f.Kr. Folk bodde neppe permanent i helleren, men gjennom deler av året – studier av benmaterialet kan tyde på at de fanget sel om sommeren og høsten. Funn av fiskekroker vitner om at havets ressurser var viktige for den tidens mennesker. Av de 175 000 benrestene som er funnet, er imidlertid de fleste fra pattedyr. Hjort betydde uten sammenligning mest på matseddelen, fulgt av villsvin, sel og bjørn, men også fugl var viktig i kosten. I en samtidig heller ved utløpet av Sognefjorden dominerer fiskeben i sterkere grad. Overalt er det ressursene i nærmiljøet som dikterer livsvilkårene. Fra yngre steinalder har man funnet spor etter husdyr og korn i hellerne.

Kartet viser hvilke ruter menneskene fulgte til Norge. Den korte passasjen over Norskerenna var den enkleste måten å komme seg over på, men folk har sannsynligvis også kommet sørøstfra til skjærgården i det som er dagens Østfold.

at områdene var ubebodde. Det var imidlertid ikke mange som bodde langs norskekysten, Norvegr, for de trengte store områder å livnære seg på.

Det er særlig i huler og hellere arkeologer har funnet spor etter mennesker fra eldre steinalder, for slike steder har bevart rester av deres virksomhet mot vær og vind. Åpne boplasser var det vanligste, men de har etterlatt seg få spor. Vi vet lite om hvordan folk levde, men sannsynligvis slo de seg om vinteren sammen i større grupper på opp imot hundre personer, som drev med fiske og fangst ute ved kysten. Når det ble vår og sommer, delte de seg trolig opp i mindre grupper, der noen jaktet på vilt og sanket planter i skog og mark, mens andre holdt seg ute ved kysten. Spor etter båter fra steinalderen finnes bare på helleristninger. Folk benyttet seg antagelig av lette skinnbåter eller båter uthugd av store trestammer for å komme seg rundt i fjordene. Menneskene flyttet etter ressursene. Størrelsen på områdene de flyttet rundt i varierte, men de flyttet vanligvis neppe svært langt.

Menneskene hadde fra de tidligste tider kontakt med andre grupper enn sin egen. Disse dannet ikke fasttømrede klaner, for folk søkte sine partnere utenfor den nære familien (dette kalles incestforbudet blant antropologer). Også på andre måter knyttet mennesker bånd på tvers av gruppene. Vi vet fra studier av lignende samfunn at når en gruppe hadde felt et større bytte, feiret den dette med å invitere til store fester, der deltagerne for-

FRUEN FRA HAVET – NORGESHISTORIENS FØRSTE MENNESKE

Sommeren 1994 gjorde Helge Bentsen fra Søgne en overraskende oppdagelse da han ryddet i den grunne bukta utenfor hytta si. Like under vannflaten fant han en hodeskalle, som viste seg å være det eldste skjelettet som er funnet i Norge. Gjennom C14-metoden (der man kan måle hvor gammelt organisk materiale er ut fra å måle mengden av en variant av karbon i det), fant man ut at kvinnen levde rundt 6600 f.Kr. På denne tiden hadde det alt bodd mennesker i området i et par tusen års tid. Tenner er en unik kilde til kunnskap om menneskers liv. Analyser av denne kvinnens tenner viste at hun døde da hun var mellom 35 og 40 år gammel, og at hun i barneårene må ha hatt en sykdom eller vært underernært. Kosten bestod nesten utelukkende av havets produkter: fisk, skjell, krabber, sel og hval, og knapt noe storvilt. De nedslitte tennene viste at maten må ha vært full av sand og skjellbiter.

tærte byttet og drakk sammen. Slike fester gjorde at folk fant sammen og knyttet bånd både innad og på tvers av grupper. Den første skriftlige kilden som omtaler Skandinavia (kalt Thule), grekeren Pythias fra rundt 330 f.Kr., forteller at folk i dette området lagde en drikk av honning og korn.

Det varme klimaet i eldre steinalder bidrog til at folketallet økte. Fra kysten reiste folk innover i fjordarmene, og mange bosatte seg i de skogrike dalene. På snaufjellet har arkeologene funnet spor etter mennesker langt tilbake i tid, på Hardangervidda helt tilbake til 6300 f.Kr. Her var det flust med rein, og jegerne fulgte i dyrenes fotspor, om sommeren på fjellet, om vinteren ofte ned i dalførene. Det samme var høyst sannsynlig tilfelle på Finnmarksvidda, selv om vi ikke har funnet så gamle spor derfra (de eldste er fra rundt 4000 f.Kr.). I nord skulle til gjengjeld denne gamle fangstkulturen holde seg i mange tusen år fremover. Det varme klimaet betød imidlertid også en trussel mot reinfangsten, for etter hvert som skoggrensen steg, ble beiteområdene mindre. I siste del av eldre steinalder, da temperaturene var flere grader varmere enn i dag, gikk tregrensen svært høyt. Store deler av Hardangervidda var da skogdekt.

Folk levde i en temmelig likeartet jakt- og fangstkultur langs den norske kysten, der regionale forskjeller først og fremst skyldtes ulike naturvilkår. Det beste naturlige materialet å lage redskaper av var flint, men det finnes ikke naturlig i Norge. En god del flint hadde imidlertid drevet nordover med isen og ble avsatt i sørlige områder av Norge. Her er det funnet mange økser og pilespisser av dette materialet. Lenger nord måtte man benytte seg av andre typer stein. I Nord-Norge var kvarts og kvartsitt de vanligste bergartene for å lage redskaper, men i løpet av tidsrommet skjedde det også lokale tilpasninger. Grønnstein var en lokal bergart som kunne brukes til å lage økser, og på en liten holme vest for Bømlo er det funnet spor etter et stort steinbrudd, der det ble tatt ut 700–800 kubikkmeter i løpet av noen tusen år. Dette er bare ett av flere grønnsteinsbrudd, der steinen ble fordelt innenfor et avgrenset territorium, kanskje blant venner og allierte av gruppen som kontrollerte bruddet? Folk brukte også horn og bein for å lage redskaper. Det er likevel viktig ikke å overdrive disse forskjellene. Det altoverskyggende faktum er at menneskene overalt tilpasset seg naturforholdene de levde i.

MENNESKENE BLIR BOFASTE

4000 f.Kr.

500 e.Kr.

DEN TIDLIGSTE HISTORIEN

4000 f.Kr. regnes som overgangen mellom eldre og yngre steinalder. På denne tiden finner vi de første sporene etter jordbruk i Norge. Med jordbruket er menneskeheten kommet til en korsvei av uante dimensjoner, en revolusjon som bare kan sammenlignes med den industrielle revolusjon fra slutten av 1700-tallet i rekkevidde og betydning for alle sider av menneskelivet. Likevel blir det sterkt misvisende å sammenligne de to revolusjonenes forløp, for mens den industrielle i løpet av noen få tiår spredte seg til store deler av Europa, tok det mange tusen år før jordbruket slo gjennom. I tillegg er det viktig å skille mellom jordbrukets forsiktige innføring og dets langsiktige konsekvenser. Fra de tidligste sporene vi har av åkerdrift i Norge rundt 4000 f.Kr., skulle det gå mer enn 1500 år før vi kan snakke om et gjennombrudd for jordbruket. Jordbruk og fangstkultur eksisterte i denne perioden side om side. Med jordbruket ble menneskene bofaste, og de ble mange flere. Flere flyttet innover i landet fra kysten, og etablerte mer komplekse samfunn.

DEN LANGSOMME JORDBRUKSREVOLUSJONEN

Jordbruket hadde slått gjennom 4000–6000 år tidligere i Midtøsten, og antagelig spredt seg videre til Balkan det påfølgende tusenåret, eller jordbruket kan ha oppstått uavhengig der. Uansett ser spredningen fra Balkan ut til å ha gått langsomt, for det er ikke før på 5000-tallet f.Kr. at den første felleseuropeiske jordbrukskulturen oppstår, den båndkeramiske. Det er ikke tilfeldig at det tidlige jordbruket assosieres med keramikk. Mens folk tidligere hadde fulgt etter byttet og fått tak i det de trengte gjennom jakt og sanking, bodde de etter jordbrukets innføring i større grad fast på ett sted og måtte samle og oppbevare matvarene mer planmessig enn før. De slo seg sammen i større grupper, og dette dannet igjen utgangspunkt for oppkomsten av høykulturer med spesialisering, sentralisering, et høyt utviklet sosialt hierarki og en herskerideologi, som den sumeriske i Midtøsten på 3000-tallet f.Kr.

De eldste sporene etter jordbruk i Norge er fra området rundt Oslofjorden, og i mindre omfang på Lista og i Trøndelag. Vi finner dem som rester etter husdyr, korn og redskaper, men også i form av gravplasser og nye bosettingsmønstre. Innflytelsen var sterk fra Danmark, der jordbrukskulturen var etablert på denne tiden. Østfoldlandskapet hadde rundt år 4000 f.Kr. hevet seg betraktelig siden jegerne slo seg ned på Høgnipen. Riktignok var det imponerende fossefallet ved Sarpefossen, som senere skulle bli en av Norges største kraftprodusenter, ikke mer enn et vadested, knapt uten nivåforskjell mellom elven og havet. Men sørsiden av Raet, moreneryggen avsatt under siste istid, var kommet over havnivået, og her fantes noe av